

TAMAM MEHRABOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov 34
tamam@mail.ru

TÜRK DASTANLARINDA FITONİM MƏNŞƏLİ ONOMASTİK VAHIDLƏR

Xülasə

Məqalə Azərbaycan xalqının ən qədim yazılı mənbələrindən olan “Oğuznamə”lərin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən antroponim və etnonimlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. “Oğuznamə” motivlərinin özündə bir neçə tarixi dövrün xatirələrinin faktlarının yaşanması Elxanilər dövründə oğuzçuluq hərəkatının ideoloji bazası rolunda çıxış etməsi antroponim və etnonimlərin formalaşması ilə sıx bağlıdır.

Oğuz türk dastanlarındakı antroponim, etnonim, toponim, hidronim və s. xüsusi adların cəmi onun onomastikasını təşkil edir.

Etnonimlər dastandakı onomastik sistemin ayrılmaz hissəsidir. Bunlar çox uzaq keçmişdən xəbər verən lingvistik tarixi faktlardır. Hər hansı xalqın etnik tarixinin və etnogenezinin öyrənilməsi üçün etnolingvistik tədqiqatlara çox böyük ehtiyac vardır.

Etnonimlərin antroponim, toponim, hidronim və zoonimlərlə çox yaxın bağlılığı vardır. Bu xüsusi adlar qrupu bir-birinin yaranmasında fəal iştirak edir. Buna görə də dilçiliyin onomalogiya şöbəsində etnotoponim, etnohidronim, etnozoonim, etnoantroponim kimi terminlər meydana gəlmişdir.

Son elmi tədqiqatlar göstərir ki, “Oğuznamə”lərdəki toponimlərin xeyli hissəsi etnotoponimlərdən ibarətdir. Dastanlarda rast gəlinən Söyüdlü, Qara ağac, Altıağac, Qoşaçınar və s. Kənd adlarını etnotoponimlər hesab etmək olar. Bundan başqa “Oğuznamə”nin Uyğur versiyasında beş qəbilə başçısının insandan deyil ağacdən doğulması haqqındakı mülahizələrdə fikrimizi təsdiq edir.

Dastandakı Turkunlu tağ və Turkanu tağ adları da Fəzlullah Rəşidəddinə görə bu dağlarda bitən “turkun” və “turkan” biyki adları ilə bağlıdır. Abşerondakı Turkan kəndinin adı da, fikrimizcə, ilk öncə fitonim mənşəli etnonim olmuşdur. Bu addan türk dilli xalqların onomastik sistemində qadın adı kimi geniş istifadə edilmişdir. “Oğuznamə”lərdə rast gəlinən Almalık şəhərinin adı “alma ağacları bitən yer” mənasını ifadə edir. Alma əski Türk inancında mifoloji anlama malik olmuşdur.

Qədim Türk etnosları həyatın başlanğıcı kimi çiçəklərə xüsusi sayğı bəsləyərtilər. Bu səbəbdən dastanlarda Çiçəkli, Banu Çiçək və s. adlara rast gəlinir.

Açar sözlər: onomastik vahidlər, antroponimlər, etnonimlər, toponimlər

Oğuz yabqu dövlətində (IX-XII əsrlər) milli dastan kimi formalaşan «Oğuznamə»lərin lüğət tərkibinin mühüm hissəsi antroponim və etnonimlərdən ibarətdir. Dastanda onlarla etnik ada və onomoloji tədqiqat üçün çox maraqlı antroponimlərə rast gəlirik. Həm mifoloji, həm də real xüsusiyyətli bu folklor abidəsi uzun müddətdən bəri türk epik dastanları arasında öz zəngin etnoqrafik leksikası ilə seçilməkdədir. Hər şeydən əvvəl o qeyd olunmalıdır ki, dastanda işlənmiş xüsusi adlar abidənin tarixilik baxımından dəyərini artırmış, dastanın milli-tarixi mənbə rolunu oynama funksiyasını gücləndirmişdir. «Oğuznamə» motivlərinin özündə bir neçə tarixi dövrün xatirələrini, faktlarını yaşanması, Elxanilər dövründə Oğuzçuluq hərəkatının ideoloji bazası rolunda çıxış etməsi antroponim və etnonimlərin gerçəkləşdirdikləri varlıqlarla sıx bağlıdır. Məsələn, Oğuz və Oğuzlar sözləri söylədiyimiz fikri təsdiqləmək cəhətdən maraqlıdır. Oğuz antroponimi türk etnik mədəniyyətinin bütün, sistemli bir mətnin yaranmasında həlledici rol oynayır. Arxasında bütöv bir ideoloji institutun dayandığı Oğuzçuluq Oğuz dastanının (Oğuznamələrin) mərkəzi surəti sayılan Oğuz türk epik əənəsində Tanrı oğlu, əcdad, ilk insan, dövlətin, hərbi strukturun yaradıcısı kimi təqdim etməklə onu oğuzçuların nəinki milli qəhrəmanı, həm də xilaskarı səviyyəsinə qaldırır.

Abidədə zəngin antropnimlər sistemi vardır. Antroponimlər sistemi dedikdə xüsusi şəxs adlarının, soyadların, təxəllüs, ləqəb və titulların cəmi, məcmusu başa düşülür. Antroponimika və antroponimlər sistemi yaxın anlayışları bildirən terminlərdir. Antroponimika antroponimlərin birliyi, yəni onların hamısı bir yerdə antroponimika adlanır. Azərbaycan onomastikasına aid əsərlərdə «ümumi isim», «ümumi ad», «xüsusi isim», «xüsusi ad» terminlərindən istifadə olunur. «Xüsusi isim», «xüsusi ad» terminləri xüsusi adları, yəni onimləri əhatə edir. «Ümumi isim», «ümumi ad» terminləri isə xüsusi adların düzəldiyi bütün ümumi sözlərə aid olmur. Bunun səbəbi xüsusi adların ümumilərlə yanaşı, sifətlərdən, fellərdən də yaranmasıdır. Xüsusi adların–isimlərin düzəldiyi ümumi sözlərə onomastikada apelyativ deyilir.

A.M.Qurbanov yazmışdır: «Dildə mənasız söz yoxdur və ola da bilməz, hər bir söz və ifadə müəyyən məna ifadə edir. Bununla bərabər bəzi sözlər bir deyil, bir neçə məna ifadə edə bilər. Dilimizdəki şəxs adlarının demək olar ki, hamısı apelyativ mənalı leksik vahidlərdir. Məsələn, əlvən sözünün apelyativ mənası cürbəcür rəngdə olan rəngarəng, rəngbərəng, alabəzək deməkdir. Lakin onomastik mənası isə şəxs adı bildirməsidir».

Abidədəki antroponim, etnonim, toponim, hidronim və s. xüsusi sözlərin birliyi, cəmi onun onomastikasını təşkil edir. «Oğuznamə»də işlənmiş onomastik laylar, həmin təbəqələrin təşkil edildiyi konkret sözlər, bu leksemlərin bağlı olduqdarı anlayışlara uyğun mənalı araşdırdığımız obyektə–abidəyə məxsus xüsusi leksik-semantik sistemin–onomastikanın zənginliyinin, rəngarəngliyinin göstəricisidir.

Etnonimlər abidədəki onomastik sistemin ayrılmaz və qədim bir qoludur. Etnonimlər çox uzaq keçmişlərdən xəbər verən linqvistik tarixi faktlardır. Onlar tarix

və etnoqrafiya elmləri üçün də qiymətli mənbələrdir. Etnik adlar xalqın tarixinin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında olduqca dəyərli, etibarlı faktlardır. Buna görə də həmin sözlərin öyrənilməsi aktual xarakter daşıyır. Etnik adlar dilçiliyin bir sahəsi olan etnonimika bəhsində öyrənilir. Burada eyni zamanda etnogenetik proseslər tədqiq olunur. hər hansı xalqın etnik tarixinin və etnogenezinin öyrənilməsi üçün etnolingvistik tədqiqata ehtiyac vardır.

Etnonimlər onomastik vahidlərlə Ümumi sözlər arasında orta mövqe tutur. Etnonimlər ikili təbiətlidir. Belə ki, onlarda həm ümumi, həm də xüsusi adlara məxsus xüsusiyyətlər vardır. Etnonimlər ümumi leksik vahidlər kimi, təklik deyil, çoxluq bildirir. Başqa cür desək, onlar ümumi, müəyyən qrupu, dəstəni əks etdirir.

Etnonimika onomalogiyanın toponimika bölməsi kimi, dilçilik, tarix və coğrafiya elmlərinin kəsişdiyi yerdə yaranan bölmədir. Etnonimlərin çoxcəhətliliyi həmin söz qrupuna üç istiqamətdən yanaşmağın nəticəsidir.

Etnonimlərin antroponim, toponim, hidronim və zoonimlərlə çox yaxın bir bağlılığı vardır. Həmin onomastik vahidlər bir-birinin yaranışını təmin edir. Yəni antroponim, toponim, hidronim və zoonimlərin yaranmasında etnonimlərin, etnonimlərin əmələ gəlməsində isə göstərilən onomastik vahidlərin mühüm rolu vardır.

Etnonimlərin böyük bir qrupunun əsasında antroponimlər (şəxs və soyadları, ləqəblər, təxəllüslər, titullar və s.), eləcə də toponimlər dayanır. Bu söz qrupları arasında zənginləşmə prosesinin getdiyi müşahidə olunur. Ona görə də qədim və orta yüzil tarixçiləri öz əsərlərində etnik adların təhlilinə geniş yer vermişlər. Antik dövrün müəllifləri Herodot, Strabon, IV-VI yüzil Suriya salnaməçiləri qədim qəbilə və tayfa adlarının mənalərini şərh etməyə çalışmışlar. Belə izahlara Mahmud Kaşğaridə, Fəzlullah Rəşidəddində və Əbülqazi Bahadur xanda daha tez-tez təsadüf edirik.

Coğrafi adlar termini geniş anlayış bildirir. Onlar həmin nəzərdə tutulan anlayışın təfəkkürdə formalaşmasında və dildə gerçəkləşməsində həlledici rol oynayır. Coğrafi adlar coğrafi anlayışın ifadə görümüdür. Coğrafi anlayış geniş əhatəli olduğundan coğrafi ad yox, coğrafi adlar terminin işlətmək daha məqsədəuyğundur. Yəni coğrafi adlar deyəndə coğrafi məzmunlu sözlər başa düşülür. Belə sözlər isə çoxdur. Bura həm dilin lüğət fondunun tərkib hissələri sayılan və əsasən hamının başa düşdüyü ümumi adlar, el, oba, yurd-yuva, çöl, qapı-baca, yan-yörə, yaxın, uzaq, qabaq, arxa, dağ, dərə, təpə, məhəllə, küçə, meşə, tala, düz, düzənlik, kənd, qəsəbə, şəhər, ölkə, arx, çay, göl, kəhriz, dəniz, okean və s. anlaşılar. Bunlar coğrafi anlayışları ifadə etsələr də, onomastik vahidlər deyildir. Deməli, coğrafi anlayışlar təkcə onomastik vahidlərlə – xüsusi sözlərlə yox, həmçinin ümumi adlarla bağlıdır. Coğrafi onomastik vahidlər isə coğrafi anlayışları dildə reallaşdıran xüsusi sözlərdir, daha doğrusu, dağların, təpələrin, çöllərin, dərələrin, yaylaqların, qışlaqların, kəndlərin, qəsəbələrin, şəhərlərin, bulaqların, kəhrizlərin, arxların, çayların, göllərin, dənizlərin, okeanların fərdi adlarıdır, yəni həmin adlar quru və su ilə bağlı anlayışları bir-birindən fərqləndirir.

Məsələn: Azərbaycan, Bakı, Qazax, Şamaxı, Qoşqar, Qafqaz, Şah dağ, Xəzər, Göygöl, Ağbulaq, Kür, Araz və s.

Dünyada bütün ölkələrin, vilayətlərin, dağların, çayların, göllərin, dənizlərin, bulaqların, kəhrizlərin xüsusi adları vardır. Coğrafi adlarsız həyatda qarma-qarışıqlıq, dolaşıqlıq hökm sürərdi, hər şey bir-birinə qarışırdı. Yəni bu adlar konkret ünvanlardır. Həmin adlar insanları konkret istiqamətlərə yönəldir, onların fəaliyyətini, işini təmin edir.

Xüsusi coğrafi adlar dedikdə toponimlərlə hidrotoponimlərin birliyi nəzərdə tutulur. Konkret desək, coğrafi ad ayrılıqla toponim və hidrotoponim terminləri ilə müqayisədə geniş mənalıdır. İndi isə onların ümumi, oxşar, eləcə də fərqli cəhətlərini izah edək.

Oğuz dastanlarının tədqiqatçıları «Oğuznamə»lərin onomaloji leksikasını ayrıca bir tədqiqat obyektinə çevirməmişlər. Ancaq onun zəngin antroponimləri və etnonimlərini araşdırmış, «Oğuznamə»lərin və «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanlarının eponimlərinin etimoloji mənalı haqqında qiymətli fikirlər söylənmişlər. «Oğuznamə»lərin toponimləri xüsusilə fitonim mənşəli toponimləri üzərində isə geniş dayanılmamışdır.

Son elmi tədqiqatlar göstərir ki, «Oğuznamə»lərdəki toponimlərin xeyli hissəsi sadəcə toponimlər deyil, etnotoponimlərdir. B.Ə.Budaqov yazır ki, söyüdlü, Qara Ağac, Altı Ağac, Qoşa Çinar və s. kənd adları etnik mənşəli adlardır (3,116-117). «Oğuznamə»nin uyğur versiyasında beş qəbilə başçısının ağacdən doğulması söylənən fikri təsdiq edir.

Fəzlullah Rəşidəddin yazır: «Oğuz xan Çin və Maçini tutandan sonra Türküstana qayıtdı. Or tağ və Ala tağda məskən saldı. Almaliğın yaxınlığındakı Turkunlu tağ və Turkanlu tağ çox yüksək və baş gicəlləndirici dağlar idi. Turkun və Turkan bu dağlarda bitən iki müxtəlif bitkidir. Həmin dağlara bu otların adı verilib (2, 14).

Onomaloji tədqiqatla məşğul olan dilçilər Abşerondakı Turkan kəndinin adını «türklər» mənsməyə izah edirlər. Belə hesab edirlər ki, Turkan oykonimi türk sözdündən və İran dillərindəki - an şəkilçisindən ibarətdir.

Belə hesab edirik ki, Turkan ilk öncə fitonimi mənşəli etnonim olmuşdur. Özünü sitayiş etdiyi bitkinin adı ilə adlandıran əcdadlarımız türk xalqlarının yaşadıkları bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmışlar.

Turkan türk dillərinin onomaloji leksikasında çox geniş yayılmış qadın adlarından biridir. Xarəzmşah Məhəmmədin anasının adı Turkan xatın idi. Bundan başqa Xarəzmşah qızlarından birinə də Turkan xatın adı vermişdi. Turkan adı karluklarla yanaşı qıpçaqlar arasında da yayılmışdı. Çingiz xanın oğlu - Çinin hakimi Xibulaym Turkan adlı Qıpçaq mənşəli əmiri vardı. Bundan əlavə, tarixən şimal-qərbi Çində Turkan, adlı şəhər vardı. Orada əsrlərlə türklər hakimiyyətdə olmuşlar (1, 257).

«Oğuznamələrdəki Almalık şəhərinin adı «alma ağacları bitən yer kimi başa düşülmüşdür. Ancaq son tədqiqatlar göstərir ki, Almalık, Almaçı, Ağ Alma və s. Tipi yer adlarının çoxu etnonim mənşəlidir (4).

«Oğuznamə»lərdəki Almalık şəhərindən başqa Volqa Bulqarıstanında və Krimdə Alma, Trabzon yaxınlığında Ağ Alma və Almalı adlı kəndlər olmuşdur (43, 108; 48, 232).

Alma əski türk inancında mifoloji anlama malik idi. «Manas dastanında belə adətin izləri qalmışdır. Uşağı olmayan gəlinlər alma ağacının budaqlarında beşik qurub yırğalayar və inanardılar ki, onların övladı olacaq (4, 90).

«Oğuznamələrdə fitonim mənşəli eponimlərdən ikisi Çiçək və Bunu Çiçəkdir. «Oğuznamə»lərin arxaik bir versiyasında Baku Çiçək ak kavak kızı (ağ qovaq qızı) kimi xatırlanır. Buradan görünür ki, yalnız Qazan xan ağacdən doğulmayıb (Ulaş oğlu, yəni ulas ağacından doğulmuş), Banu Çiçək də alp igidlərə layiq qız kimi qovaq ağacının koğuşundan çıxıb.

Türk etnosları həyatın başlanğıcı kimi çiçəklərə xüsusi sayğı bəsləyirdilər. Qorqud Atanı müqəddəsləşdirdilər. İnandılar ki, o, anadan olmamışdır. Meyvə ağacının çiçəyində bitmişdir (3).

Qazan xanın anasının adı Çiçəkli idi. Ancaq A.N.Kononov bu sözü Cacaklı, B.Ögel Saçaqlı oxuyur. Faruk Sümər isə belə hesab edir ki, onun adı çiçəkli olmuşdur (1).

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq türk alimlərindən Rza Nur, Zəki Vəlidü Toğan, Əhməd Bican Ərcilasun «Oğuznamə»lər üzərində filoloji tədqiqatlar apardılar. Cavad Heyətin 1990-cı ildə Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kitabı Oğuz dastanlarının onomoloji leksikasının öyrənilməsi baxımından maraqlı tədqiqat əsəridir. Bundan əlavə, müəllifin «Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış» əsərində «Oğuznamə»lər tarixi və mifoloji baxımdan maraqlı təhlili verilmişdir (6, 3-176).

Ədəbiyyat

- 1.Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə. Azərb. Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat Pıraqrafıya Birliyi, 2003, 574 s.
- 2.Qurbanov A.M. Azərbaycan Oeomatıksı. Bakı: APİ-nin nəşri, 1986, 147 s.
- 3.Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
- 4.Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996, 160 s.
- 5.Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer adları. Bakı: Elm, 1994, 270 s.
- 6.Oğuznamələr. Bakı: BDU-nun nəşri, 1993, 359 s.

Тамам Мехрабова

Ономастические единицы происхождения фитонита в турецких эпосах
Резюме

Статья посвящена изучению антропонов и этнонимов, составляющих важную часть словаря Огузнама, одного из древнейших письменных источников азербайджанского народа. Опыт воспоминаний нескольких

исторических периодов в мотивах «огузнаме». Роль идеологической основы движения бюллетеня в эльханский период тесно связана с формированием антропонима и этнонима.

Антропоним, этноним, топоним, гидроним и др. В огузских тюркских эпосах. только конкретные имена составляют его ономастику.

Этнонимы являются неотъемлемой частью ономастической системы в саге. Это лингвистические исторические факты, которые говорят нам из очень далекого прошлого. Существует большая потребность в этнолингвистических исследованиях для изучения этнической истории и этногенеза любой нации.

Этнонимы очень тесно связаны с антропонимом, топонимом, гидронимом и зоонимом. Эта особая группа имен активно участвует в создании друг друга. Поэтому в лингвистическом отделе ономологии появились такие термины, как этнотопоним, этногидроним, этнозооним, этноантропоним.

Недавние научные исследования показывают, что большинство топонимов в огузнаме являются этнотопонимами. Наиболее распространенными явлениями в эпоху являются Союдук, Черное Дерево, Алтиагач, Кошачинар и другие. Названия деревень можно считать этнотопонимами. Кроме того, уйгурская версия огузнама подтверждает наш взгляд на рождение пяти лидеров племени, а не от людей.

По словам Фазлуллы Рашида, названия Тургуну Таг и Туркану в стихотворении также связаны с именами «туркун» и «туркан», которые заканчиваются в этих горах. Название турканской деревни на Апшероне было, по нашему мнению, первым этнонимом происхождения фитонита. Это имя широко используется как женское имя в ономастической системе тюркоязычных народов. Название города Алмалык, которое встречается в «Огузнаме», означает «место, где кончаются яблони». У яблока есть мифологическое понимание в древних турецких верованиях.

Древний турецкий этнос питался особым подсчетом цветов как начала жизни. По этой причине эпопея о цветке, цветке бану и т.д.

Ключевые слова: ономастические единицы, антропонимы, этнонимы

T.Mehrabova

Onomastic units of phytonite origin in Turkish epics
Summary

The article is devoted to the study of anthropones and ethnonyms, which form an important part of the dictionary of the Oguznama, one of the oldest written sources of the Azerbaijani people. Experience of memories of several historical periods in the motives of "Oguznam" The role of ideological basis of the bullet move-

ment in the Elkhana period is closely linked to the formation of anthroponym and ethnonym.

Anthroponim, ethnonym, toponym, hydronim, etc. in Oguz Turkic epics. only the specific names make up its onomastics.

Ethnonyms are an integral part of the onomastic system in the saga. These are linguistic historical facts that tell us from a very distant past. There is a great need for ethnolinguistic research to study the ethnic history and ethnogenesis of any nation.

Ethnonyms have a very close relationship with anthroponim, toponym, hydronim and zoonime. This special group of names is actively involved in the creation of each other. Therefore, in the onomology department of linguistics, terms such as ethnotoponym, ethnohydronim, ethnozoonim, ethnoanthroponim have emerged.

Recent scientific studies show that most of the toponyms in the Oguznama are ethnotoponyms. The most common occurrences in the epoch are Cedured, Black Tree, Altiagac, Koshachinar and others. Village names can be considered ethnotoponym. In addition, the Uighur version of the Oguznam confirms our view of the birth of the five tribal leaders, not from human beings.

The Turgunu Tag and Turkanu Mountains in the poem are also related to the "turkun" and "turkan" names that end up in these mountains, according to Fazlullah Rashid. The name of the village of Turkan in Absheron, in my opinion, was originally an ethnonym with phytonite origin. This name is widely used as a female name in the onomastic system of Turkic-speaking nations. The name of the town of Almalik, which is found in the "Oguznama", means "the place where the apple trees end." The apple has a mythological understanding in ancient Turkish beliefs.

Ancient Turkish ethnos used to feed a special count on flowers as the beginning of life. For this reason, the epics of Flower, Banu Flower, etc. names are found.

Key words: onomastic units, anthroponyms, ethnonyms

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Hüseynov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur